

П.В. Колективізація в західноукраїнському селі. –Львів, 2000; Сергійчук В.І. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали. –К., 1998; Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття (історико-політичний аспект). –Луцьк, 1995; 19. Маленков Г.М. Отчётный доклад XIX съезда партии 5 октября 1952. –М., 1952; Хрущов М.С. Будівництво комунізму в СРСР і розвиток сільського господарства. Промови і документи. У 7-ми т. –К., 1962-1964; 20. Мельников Л.Г. Организационно-хозяйственное укрепление колхозов // Правда. –1950. –14 декабря; Кириченко О.І. Промова на позачерговому ХХІ з'їзді КПРС 31 січня 1959 р. –К., 1959; Подгорный В. Н. Речь на внеочередном ХХІ съезде КПСС 28 января 1959 г. –М., 1959; Шелест П.Ю. Ідеї Леніна перемагають (Доповіді, статі за період 1964-1970 рр.) –К., 1971; 21. Аджубей А.І. Те десять лет. –М., 1989; Брежнев Л.І. Цілина. –К., 1979; Микоян А.І. Так было. –М., 1999; Хрущов Н.С. Воспоминания. –М., 1997; Шелест П.Ю. Холодна відлига. Сторінки щоденників // Київ. - 1990. -№8. –С.77-92; Його ж. Да не судимы будете. Дневники, записки, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. –М., 1995; 22. Литвин В.М. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. –К., 1994. –С.10.

С.І.Дровозюк

ДУХОВНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ: ІСТОРІОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Сучасна українська історіографія активно декларує інтеграційні наміри і робить реальні кроки щодо входження у світовий історіографічний простір. Водночас вона перебуває на шляху до соборності, коли в єдиний потік зливаються її провідні течії і напрями, солідаризуються і акумулюються здобутки різних поколінь. При цьому йдеться не про арифметичну суму здобутків, а нову якість національної історичної науки¹. Осмислюючи себе у контексті зазначених процесів, українська історична думка прагне дати власну відповідь на актуальні питання історичного пізнання. Одна з фундаментальних проблем – місце духовного компоненту у історичних побудовах. Самобутність і продуктивність історичної конструкції значною мірою визначається співвідношенням трьох важливих елементів: історії суспільно-політичних інституцій, економічних структур та духовно-ментальних утворень. Усвідомивши безперспективність пояснення історичного процесу виключно економічними чинниками, історики активно опановують духовно-культурну сторону людського буття. Пошуки нової парадигми йдуть, зокрема, у руслі антропологічно орієнтованої історії. У зв'язку з цим особливою актуальністю набуває дослідження духовного життя українського народу на різних етапах його історії. Використовуючи поняття “духовне життя”, ми виходимо з того, що воно є найширшим з усіх, що позначають нематеріальну сферу і охоплює широке розмаїття виявів інтелектуально-психічної активності людей. Важливо з'ясувати, яке місце займає проблема духовного світу в українській суспільно-історичній думці. Зокрема необхідно визначити періоди зростання чи згасання інтересу до народу та людини як суб'єкта історичного процесу, залежність народознавчих та людинознавчих орієнтацій від домінуючих духовно-культурних настанов, ідеологічних та політичних процесів. Враховуючи те, що всебічний аналіз проблеми духовного життя народу в українській суспільно-історичній думці вимагав би досить об'ємного дослідження, у даній статті обмежимося лише основними ідеями та підходами. Зокрема зазначена проблема є актуальною для визначення методологічних засад конкретно-історичного дослідження духовно-культурних трансформацій в Україні у 20-30-х рр. ХХ ст.

За останні роки українська історична наука домоглася помітних успіхів у осмисленні історіографічного процесу. Особливо важливе методологічне значення має висвітлення актуальних проблем сучасної української історичної науки у контексті провідних тенденцій світової історіографії (Л.В.Таран², В.А.Потульницький³). З'явилися узагальнюючі праці з української історіографії, які створюють передумови для поглиблення конкретно-історичних досліджень (Колесник І.І.⁴, Коцур В.П., Коцур А.П.⁵). Ще одна важлива тенденція історіографічного процесу - висвітлення соціокультурних, науково-організаційних та концептуальних основ функціонування історичної науки в Україні (С.Г.Водотика)⁶, поглиблене дослідження діяльності провідних наукових центрів та установ (М.Богдашина⁷, М.Б.Парахіна⁸). Активно освоюються досягнення української зарубіжної історичної науки

(Ясь О.В.)⁹. В цих та інших історіографічних дослідженнях розглядаються окремі аспекти духовної сторони історичного процесу, однак комплексний історіографічний аналіз духовного життя українського народу ще не здійснений.

Мета даної розвідки – спробувати виявити найголовніші віхи, які пройшла українська суспільно-історична думка на шляху до осягнення духовного життя народу, виявити ідеї та підходи, що можуть слугувати орієнтирами у конкретно-історичному дослідженні цієї проблеми. Автор також має на меті простежити залежність народознавчих та людинознавчих студій від характеру політичного режиму. Ці пошуки спрямовані на виявлення пізнавальних засобів та інструментів для дослідження духовної сторони історичного процесу у ХХ столітті.

Проблема духовного життя українського народу, в тому числі його провідної верстви – селянства, простежується в українській суспільно-історичній думці ХІХ – ХХ ст. Особливе місце у цій царині займає видатний український історик М.Костомаров. На противагу історії видатних державних діячів, законів та установ він вже на початку творчого шляху поставив на перший план землероба-трудівника, його побут, духовне життя, спосіб виявлення радощів і печалей¹⁰. М.Костомаров обстоював право українського народу на власну історію, яку він розумів як історію народної думки та почуттів. Цілком слушним є висновок Ю.А.Пінчука, що міркування М.Костомарова про історичне значення народу та народної творчості далеко випередили свій час, він започаткував школу, яка в основу історичних явищ ставила психологію народу, його духовне життя. Саме цей бік творчості М.Костомарова замовчувався чи применшувався, а частіше фальсифікувався офіційною історіографією¹¹. Нині оцінка методологічних засад творчості історика набуває важливого значення для порівняння магістральних напрямів розвитку української історичної думки з провідними історичними школами світу і визначення її місця у світовій історіографії. Тому цілком природним є те, що сучасні дослідники характеризують М.Костомарова як попередника ідей французької школи історичної психології (школи “Анналів”). Підставою для такого твердження є незаперечний факт: у центрі досліджень українського вченого і школи “Анналів” була реальна жива людина з її щоденними інтересами, орієнтаціями і настановами, із властивим їй світосприйманням і світорозумінням¹². Унікальним осередком дослідження духовного життя українського народу був журнал “Киевская старина”. Важливо, що вже тоді усвідомлювалося міжнародне значення досліджень інтелектуального життя народних мас, а діяльність етнологів і етнографів Європи розумілася як “велична наука історії розвитку людських ідей і уявлень”¹³. Українські вчені в кінці ХІХ ст. обстоювали ідею тісного зв’язку матеріальної сторони побуту з духовним життям народу у його політичних, соціальних, моральних та інших аспектах¹⁴. Отже, вже у ХІХ столітті українська історична думка чітко визначила свої пріоритети у сфері духовного життя і на цьому напрямі не поступалася світовому рівню історичного знання. Констатація цього факту має важливе значення для самоствердження української історіографії, оскільки за деякими публікаціями може скластися враження, ніби українська наука вперше відкриває для себе популярний сьогодні світ ментальностей.

Проблема духовного життя народу займає помітне місце у концепції М.Грушевського, який вважав народ, його ідеали і змагання альфою і омегою історичного пізнання. Це особливо відчутно у останніх томах “Історії України-Руси”, де М.Грушевський виступає як історик-соціолог і чітко виділяє зв’язок подієвої історії із світобаченням та настроями учасників історичних подій. Він, зокрема, наголосив, що важливо знати не тільки те, як проходили події, а й як вони були сприйняті і відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомості¹⁵. Помітним етапом у дослідженні духовної сторони історичного процесу стала праця М.Грушевського “Початки громадянства. Генетична соціологія” (1921 р.). Важливе концептуальне значення мала також його стаття “Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання”, в якій історик визначив поняття інтелектуальної культури народу¹⁶. Народознавчі пріоритети М.Грушевського яскраво виявилися у промові на зібранні з нагоди його ювілею у 1926 р. Насамперед вчений

підтвердив органічний зв'язок тогочасної історіографії з народницьким напрямом історичної думки другої половини XIX століття. “Відродження XIX віку цілком ясно орієнтується на верству селянську – йде під знаком культу української народності, представлені селянськими верствами, які зберегли святиню української культури, і під шум хвиль цього народницького романтизму зав'язуються перші початки української науки з таким же народницьким ухилом”, - підкреслив М.Грушевський. Більшовицьке гасло “лицем до села” він інтерпретував як поклик продовжити наукову роботу в “аспекті всебічного дослідження історичного життя ... мас селянських...”. Ці дослідницькі завдання історик розглядав у широкому контексті формування української нації. Провідну роль у цьому процесі він відвів свідомим селянським верствам, що мали понести українську свідомість в робітничі верстви міста. “Повсякчас мусимо пам'ятати, - наголосив М.Грушевський, - що українська історична робота під аспектом всебічного досліду селянської верстви, ... являється ще не закінченим завданням, поставленим попереднім поколінням”. Він наголосив на необхідності зберегти неперервність української історіографічної традиції, незважаючи на “великі революційні переживання останнього десятиліття”¹⁷. Виступ М.Грушевського на урочистому зібранні з нагоди ювілею виявив його принципові розходження з більшовицькою історіографією. Не випадково М.Яворський на першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів (грудень 1928- січень 1929 р.) виділив саме цей виступ як свідчення відданості М.Грушевського своїй схемі історичного процесу, доказом чого мала слугувати ідея селянського характеру української нації. При цьому відродження “старих схем українського історичного процесу” М.Яворський пов'язав з розвитком непу і ростом куркульства. Особливо гостро засуджувався зв'язок М.Грушевського з новітніми течіями європейської науки. “Проблема конструкції історичного процесу у нього, - наголосив М.Яворський, - це – проблема соціології Дюркгейма, а разом з тим і психологізму Вундта, але не Маркса”¹⁸. Ці ж “тріхи” М.Грушевському пригадали на початку 30-х рр., коли розгорнулася широкомасштабна антиукраїнська кампанія. Т.Скубицький у статті “Класова боротьба в українській історичній літературі” піддав гострій критиці думку М.Грушевського про те, що марксизм не здатний пояснити усю складність суспільного життя людства за допомогою матеріалістичного монізму. Він не міг також змиритися з тим, що М.Грушевський у процесі історичного аналізу пропонував врахувати не тільки економічний, а й біологічний та психологічний фактори. Адептів більшовизму особливо дратувало положення М.Грушевського про те, що з розвитком духовного життя людства дуже важливого і самостійного значення набуває психологічний фактор в таких його проявах як релігійні уявлення, звичай, мораль і мистецтво. “Таким чином, - зробив висновок Т.Скубицький щодо концепції М.Грушевського, - психологічний фактор не тільки не підпорядкований дії економічного, але часто має самостійне домінуюче значення”¹⁹. Отже, в умовах більшовицького режиму М.Грушевський відкрито демонстрував свої народницько-селянські симпатії. Для осмислення української історіографічної традиції важлива не тільки увага М.Грушевського до питань повсякденного життя звичайних людей, а особливо те, що цей підхід він здійснив на практиці значно раніше, ніж він був проголошений у Західній Європі істориками школи “Анналів”²⁰.

Певна лібералізація суспільного життя в умовах непу створили умови для посилення людинознавчих та народознавчих тенденцій у різних напрямках гуманітарного знання. Духовна сфера селянства досліджувалася з двох сторін: більшовицька партія вивчала соціально-психологічні процеси (це необхідно було їй для збереження влади), а етнографи – стан традиційної селянської культури. Досить самобутнім явищем, що мало ознаки антропологічного підходу, була концепція “фольклорного” дослідження сільських інституцій, запропонована В.Петровим. Розглядаючи методи дослідження села, він запропонував не обмежуватися офіційними документами, а “списати живих людей”, “оповідання й спомини про колишніх голів сільради”, “записати на засіданні сільради промови найколеритніші й найяскравіші”²¹. Аналізуючи духовні трансформації з точки зору взаємодії “старого” і “нового” побуту, В.Петров виявив форми, що «здаються неймовірними

та неможливими» і застеріг від спрощеного розуміння процесу заміни «старого» побуту «новим»²². Сучасний дослідник І.Гирич вважає, що у підходах В.Петрова реалізувалося «соціальне замовлення» М.Грушевського²³. Низку оригінальних розвідок, співзвучних з поняттям «соціальної історії», опублікував В.Білий. Зокрема він звернув увагу на селянські автобіографії, „життеписи, що їх писали селяни, низові діячі, скромні представники громадського активу села або ж містечка”. Дослідник бачив наукову цінність цих матеріалів у тому, що вони свідчать про “переживання людини з маси”, накреслюють процес розвитку її «політичної свідомості»²⁴. Народознавці, які сповідували наукові підходи, критично поставилися до міфологізації революції. Так, Н.Дмитрук, застерігаючи від перетворення реалістичних переказів про революцію на казкові, наголошував, що “нам потрібні ... не фантастичні оповідання, а перевірені фактичні відомості про ті зміни в народному житті, що їх принесла революція”. Він закликав “ловити момент, пильно стежити за всіма проявами людського життя”. В дусі цих підходів була побудована його власна програма дослідів, що є оригінальним зразком усної історії 20-х рр. ХХ ст. Ця програма передбачала, зокрема, дослідження таких питань: ставлення населення до революції та більшовиків, повстанський рух на Україні, взаємовідносини між різними верствами селянства, народна творчість та релігійне життя тощо²⁵. У програмі чітко проглядається використання усної історії як методу історичного пізнання. У 20-х рр. розуміння людського змісту історії виявилось, зокрема, у поглядах на структуру та інформаційну природу історичних джерел особистого походження. Так, відповідальний редактор журналу “Красназнавство” М.Криворотченко серед “живого” матеріалу виділив насамперед “рядове приватне листування”, що дає “силу цікавого історичного матеріалу, ... барвисті малюнки того, як відбивався весь ревіпроцес у масовій психіці, як з часом мінявся масовий світогляд”. Обґрунтовуючи необхідність дослідження місцевих особливостей та використання місцевих історичних джерел, він наголосив, що тільки місцевий колорит “дає плоть і кров загальним схемам”²⁶. Людинознавчі та народознавчі потенції української суспільно-політичної думки яскраво виявилися у численних програмах, що пропонували конкретні методи дослідження суспільної свідомості. Отже, 20-ті роки дали когорту краєзнавців та етнографів з чіткими антропологічними орієнтаціями. Наважимося сказати, що ідеї антропоцентризму, які ми нині відкриваємо для себе у світовій історіографії, виразно простежуються у народознавчій думці 20-х рр. Її цінність не применшується тим, що вона була “декорована” комуністичними гаслами. Прагнення видобути інформацію не лише з офіційних джерел, а й з пам’яті безпосередніх учасників подій вказує на те, що ідея усної історії мала тоді значні перспективи для розкриття духовного життя народу. Однак встановлення тоталітарного режиму перекреслило будь-які можливості для пошуку “живої людини” в історії. Натомість вченим відводилася роль ілюстраторів процесу формування так званої “нової людини.”

Декларування людинознавчих завдань історичної науки відбувалося на фоні критики культу особи Й.Сталіна в умовах хрущовської „відлиги”. Очевидно, як альтернативу сталінській історіографії, просякнутій тоталітарним духом, можна розглядати заклик О.К.Касименка “розгорнути активну діяльність по збиранню спогадів, листування та інших документів, які відображають життя, діяльність, працю і думки наших людей”. На його думку, згадані історичні джерела дадуть більші можливості “мати в центрі уваги людину, а не лише виробничі процеси”²⁷. Немає сумніву, що у процесі реалізації даного проекту ці “наші люди” неодмінно виявилися б революціонерами та будівниками “світлого майбутнього”. Однак, попри перенасичення комуністичними ідеологемами, не можуть бути непоміченими людинознавчі акценти історика. Взаємозв’язок між суспільною атмосферою, у якій творить історик, та його можливостями досліджувати духовне життя народу помітний у міркуваннях Ф.П.Шевченка та В.Г.Сарбея. Ці зміни суспільних умов (звичайно, ілюзорні), історики визначили так: “Настав кінець дошкульній і тяжкій атмосфері дріб’язкової опіки і грубого адміністрування, підозрливості і недовір’я, масових безпідставних репресій і упередженого ставлення до багатьох істориків”. Саме з цією новою, як їм здавалося, атмосферою, історики пов’язували перспективи розкриття справжнього образу “людини, що

створює всі матеріальні і духовні цінності”. Вони вважали покликанням історика “розкриття людських відносин, духовного світу творців історії, їх суспільно-політичного і морального обличчя”. Оскільки основне місце відводилося діяльності людей, то історикам необхідно було звертатися не тільки до проблем, пов’язаних з виробничим, але й з суспільно-політичним, культурним, духовним життям. З цього логічно поставала необхідність міждисциплінарних контактів, співпраці з філософами, літературознавцями, соціологами²⁸. В історичній думці радянської доби особливо виділяється стаття Ф.П.Шевченка “Про суд історії”, у якій він поставив фундаментальні проблеми змісту історичного процесу і його пізнання. “Не може вірно судити про події, явища, факти й людей той історик, який бачить усе, як на авансцені, а сам не побував за кулісами історії”, - писав історик. Він вказав на необхідність врахування соціальних мотивів, морально-етичних і психологічних моментів. У статті поставлена проблема історичної правди, яку не можливо приховати, незважаючи на спроби сучасників вплинути на суд історії. Історик підкреслив, що чим демократичнішими є суспільні умови, в яких живе й працює вчений, тим більшою є можливість для його діяльності²⁹. Ця стаття Ф.П.Шевченка була винятком в офіційній українській історіографії того часу. Посилення інтересу до історичної психології, що спостерігалось серед частини російських істориків у середині 60-х рр. ХХ ст., істотно не вплинуло на зміст української історіографії. Заклики до “заселення” історичних досліджень людьми, які творили історію, не призвели до змін в історіографічному процесі, оскільки були виконанням чергового соціального замовлення: “вивести” на історичну арену насамперед тих представників “народу”, що становили “опору” радянської влади. Терміни “народ” та “духовне життя трудящих” стали елементами абстрактно-соціологічних схем, у яких “загубилася” конкретна, “жива” людина. Історики змушені були виконувати установку на подолання “дрібнотем’я”³⁰, що у тогочасному варіанті означало рух від “живого” народу, наділеного емоціями, думками та переконаннями, до знеособлених, позбавлених конкретно-історичного змісту теоретичних узагальнень.

В той час як радянська історіографія перебувала в умовах жорсткої цензури, українська історична наука в діаспорі мала значні можливості для поглибленого дослідження духовного життя народу. Оригінальну точку зору на суть проблеми висловив Я. Ярема у доповіді “Українська духовність в її культурно-історичних виявах” на засіданні Першого Українського педагогічного конгресу (Львів, 1935 р.). Він наголосив, що до фактів слід підходити “не тільки з боку об’єктивних, зовнішніх умов та причин, але й з тих внутрішніх, суб’єктивних, які разом складаються на характер суб’єкту історії”³¹. Діаспорна історіографія вважала з’ясування характерних психологічних рис народу новою галуззю в історичній науці³². Найпомітнішою фігурою у царині дослідження духовного життя народу, його етнічної психології був В.Янів, який продемонстрував широкий спектр підходів до цієї проблеми (досить назвати його праці “Нарис української культури”, “Психологічні основи окциденталізму”, “Нариси до української етнопсихології”, “Українська духовність у творах Костомарова”, “Соціальні інстинкти українців”, “Суспільний лад і психологія народу” та ін.)³³. Українську ментальність, специфіку світобачення українського народу досліджували Є.Онацький, О.Кульчицький, Б.Цимбалістий, М.Шлемкевич³⁴. З’ясування етнопсихологічних особливостей українського народу часто здійснювалося через порівняння і протиставлення їх психіці росіян, що, зокрема, виявилось у праці П.Штепи “Московство, його походження, зміст, форми й історична тяглість”(Торонто, 1968 р.)³⁵. Прикметно, що ця праця викликала гостру реакцію радянської історіографії. Особливу увагу української суспільно-історичної думки в діаспорі привернув процес “советизації людини”, тобто змін, що сталися в духовній сфері українського народу в умовах панування тоталітарного режиму (Шлемкевич М.³⁶, Ярмусь С.³⁷). В цілому в діаспорній суспільно-історичній думці духовне життя українського народу осмислювалося насамперед в етнопсихологічному аспекті. Відсутність джерельної бази не дала можливості історикам, які творили поза межами України, повністю втілити свої уявлення про духовний світ народу у конкретно-історичні дослідження.

Проблема духовного світу людини актуалізувалася в умовах горбачовської “перебудови”. Намагаючись модернізувати теорію соціалізму, партійні теоретики висунули гасло “людського фактора” у побудові нового суспільства. Дослідження “людського фактора” розглядалося як одне з першочергових завдань істориків. Російські історики заявили про готовність прийняти “просту людину” в коло своїх основних інтересів. Була зроблена спроба реалізувати людинознавчі підходи на прикладі селянства. Опираючись на досягнення соціології і психології, аграрної історіографії та історіографії культури, історики намагалися показати історію села під новим кутом зору – як процес духовного розвитку селянства³⁸. В тих умовах це означало помітне розширення тематичного діапазону, однак в основних своїх обрисах соціально-психологічний портрет селянина не виходив за рамки, накреслені традиційною радянською історіографією. В українській “перебудовній” історіографії соціально-психологічний підхід простежується у працях Н.І.Миронець. Згадані тенденції знайшли відображення у виступах на засіданні круглого столу “Актуальні проблеми історичної науки і сучасність”, проведеного редакцією “Українського історичного журналу” спільно з Інститутом історії АН УРСР у березні 1988 р. Зокрема тут розглядалися питання методології і методики історичного портрета, прозвучала критика десуб’єктивізації історичних досліджень, що мала місце в минулому. Словосполучення “людський фактор” розглядалося у лексиці “революційної перебудови” в одному ряду з поняттями “прискорення”, “гласність”, “демократизація”. Історики не вважали новим положення про те, що розвиток історичного процесу пов’язаний з конкретними діями людей, оскільки “все це аксіоми марксистсько-ленінської методології”. Йшлося тільки про подолання розриву між словом і ділом, який стався в період культу особи і застою³⁹. Спроби реалізації концепції „людського фактора” показали, що партійний контроль над історичною наукою був непереборною перешкодою для істотного оновлення теоретичних засад науки. Певні зрушення у розумінні духовної сторони історичного процесу відбилися у “Республіканській програмі розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР”. Демонструючи вірність марксистсько-ленінській методології та відкидаючи сталінізм, “Програма” разом з тим дещо розширила діапазон досліджень у сфері духовного життя: плюралістичний підхід виявився, зокрема, у тому, що серед пріоритетних напрямів дослідження були названі не тільки “офіційна”, а й “неофіційна ідеологія” та “масова свідомість”⁴⁰. В той же час в українській історіографії чітко виділилося радикальне крило, представники якого акцентували увагу на соціально-психологічних аспектах історії України радянського періоду. Так, С.Білокінь у статті “Про становище історичної науки в Україні” звернув увагу на необхідності дослідження морально-психологічного клімату 20-30-х рр., конкретної реакції населення на умови культу, констатував відсутність психологічного пояснення поведінки соціалістичних політичних партій в умовах становлення тоталітаризму⁴¹.

З 90-х рр. минулого століття духовний вимір історії став одним з пріоритетних напрямів пошуку. Нову сторінку у дослідженні ментальностей відкрив Інститут української археографії АН України, який у 1992 р. започаткував видання, присвячене дослідженню середньовічної свідомості, категорій повсякденної культури та елітарних теорій⁴². В українській історіографії набули популярності поняття “менталітет” та “ментальність”, які осмислювалися як у теоретичному, так і в конкретно-історичному планах. Поряд з історією ідей у традиційному розумінні увагу істориків привернула “соціальна історія ідей”, що охоплює насамперед історію суспільної свідомості і побутової ідеології. Як підкреслила В.Л.Храмова, тільки ця остання може розкрити механізми проникнення ідей у певне соціальне середовище, їх наступну трансформацію, перетворення теоретичних установок в оновленому змісті у найсильніший стимул поведінки і, тим самим, включення історії суспільних ідей в соціальну історію. В історичному плані ця проблема є актуальною з точки зору розкриття процесу поєднання ідейних установок всіляких лжепророків з колективним безсвідомим мас⁴³. Цілком закономірно, що саме у 90-х рр. духовність українського селянина привернула увагу дослідників⁴⁴. Прикметно, що спроби опертися на досвід європейської

історіографії зробили не лише прихильники модерних напрямів з числа молодих істориків, а й деякі представники старшого покоління. Так, для В.Г.Сарбея створення новаторської за змістом і формою узагальнюючої праці з історії України означає відображення в ній насамперед трьох сторін – соціально-економічної, політичної та духовно-культурної. Формулюючи ідею народознавчої історії, що має виникнути на основі синтезу історії та етнографії разом з іншими спорідненими галузями, він звертається до досвіду школи “Анналів”, представники якої твердо обстоюють людинознавчу, народознавчу концепцію історії. У схемі цієї історії важливе місце відводиться розкриттю духовного світу наших предків⁴⁵. Духовно-ментальна сторона історичного процесу розробляється нині в Україні як у теоретико-методологічному, так і в конкретно-історичному аспекті. Чимало зусиль до популяризації зарубіжного історіографічного досвіду доклав О.А.Удод. Низка його статей з питань теоретичних засад усної історії, історії повсякденності та психоісторії, що публікувалися у журналі “Бористен” та інших виданнях⁴⁶, є вдалою спробою прилучення українських істориків до надбань світової історичної думки. Започаткована ним розмова на тему “Історія: осягнення духовності” є й нині досить актуальною. Концепція людинознавчої та народознавчої історії поступово наповнюється конкретно-історичним змістом. У цьому плані продуктивним є дослідження Ю.П.Присяжнюка, присвячене ментальності українського селянства на етапі переходу від традиційного суспільства до епохи індустріального капіталізму⁴⁷. Самобутнім історіографічним явищем початку нинішнього століття є альманах соціальної історії “Соціум”, що охоплює середньовіччя та новий час. З його появою пов’язують назріваючі зміни у парадигмі української історичної науки. Про те свідчить, зокрема, тематичний діапазон видання – історія емоцій, уявлень, ментальних і соціокультурних орієнтацій, політичних ритуалів, політико-правових аспектів функціонування різних соціальних структур⁴⁸. Серед найновіших праць привертає увагу оригінальне дослідження Н.Яковенко “Паралельний світ”, у якому авторка з антропологічної перспективи реконструює внутрішню та суб’єктивну історію ранньомодерного українського шляхтича⁴⁹. На жаль, в рамках даної статті немає можливості назвати всіх дослідників, які прислужилися вивченню духовної історії народу. Нині триває засвоєння і переосмислення світового досвіду дослідження духовного-ментальної сторони історичного процесу. У цьому контексті досить слушним видаються зауваження В.А.Потульницького про те, що копіювання найновіших західних методів дослідження без належного осмислення, паралельного розроблення своєї теорії аж ніяк не сприяє пошуку власного шляху. Засвоєння модних на Заході сучасних методологій ускладнюється тим, що українські науковці пропустили цілі етапи в розвитку науки, починаючи від морфології історії, школи Анналів, екзистенціалізму і т. ін. Кожен з цих етапів містить якесь раціональне зерно і являє собою поступальний етап у розвитку історичної наукової думки людства, тому ми маємо швидко їх вивчити і осмислити, щоб зрозуміти, що саме в цих світоглядних системах світової історії і породжених ними методах найбільш придатне і близьке українській історії⁵⁰.

Отже, ми бачимо, що в українській історичній думці в окремі періоди чітко проходить лінія, що знаменує духовну історію народу. Правда, місцями вона ледь помітна, переходить у пунктирну, фальсифікується або ж зовсім обривається, щоб згодом відновитися і набути нового змісту. Упродовж століть в історичній думці відбувалася своєрідна “конкуренція” історії людини чи маси як носія і виразника певного духовного начала та історії створених тією ж людиною інституцій. Проглядається пряма залежність народознавчих орієнтацій від політики правлячих режимів. Особливо співзвучні з тими завданнями, що постають у справі дослідження духовного життя українського народу радянської доби, є ідеї М.Костомарова та М.Грушевського. Не втратив актуальності досвід народознавства 20-х рр. ХХ ст. Це дає підстави зробити висновок, що українська історична думка має власні народознавчі традиції та підходи, які у поєднанні з досягненнями світової історіографії створюють методологічні засади для реконструкції духовного життя народу. Реалізація цього завдання передбачає вирішення ряду проблем теоретико-методологічного та джерелознавчого характеру. Зокрема досить актуальним є питання поняттєво-

термінологічного забезпечення дослідів, що проводяться у культурно-духовній сфері. Адже бурхливий розвиток історичної науки, злиття у єдиному потоці різних напрямів історичної думки, стилів та уподобань, активне запозичення термінів із суміжних наук, не тільки збагатили словник українських істориків, а й призвели до “розмивання” змісту основних понять і категорій. У зв’язку з цим потребують уточнення поняття “духовне життя”, “духовність”, “духовний світ”, “культура”, “народна культура”, їх співвідношення з поняттями “суспільна свідомість”, “ментальність” тощо. У зв’язку з цим заслуговують підтримки спроби розширення пізнавального арсеналу за рахунок введення нових термінів. На нашу думку, слушною є пропозиція С.М.Куделка використати термін “сенсифікація” для позначення рівня готовності суспільної свідомості до змін і сприйняття нового⁵¹.

Духовне життя народу – досить складний комплекс, що включає різноманітні інтелектуально-чуттєві процеси та явища. Важливо забезпечити цілісність картини духовного життя, що може бути досягнуто через наповнення конкретно-історичним змістом оптимальної схеми дослідження. В основу цієї схеми може бути покладена структура суспільної свідомості, що традиційно включає певні рівні (теоретичну і повсякденну свідомість, ідеологію і суспільну психологію) і форми (політичну і правову свідомість, мораль, релігію тощо). Ключовим елементом у цій схемі є також національна свідомість, без якої народ втрачає духовну самобутність. Зрозуміло, що кожний історичний період має неповторне поєднання елементів духовного життя, його конкретно-історичних виявів. На даному етапі першочергової уваги потребують ті періоди в історії українського народу, коли духовно-культурні трансформації були особливо інтенсивними. Такими були, наприклад, 20-30-ті рр. ХХ ст., коли тотальний тиск на духовну сферу селянства спричинив істотні зміни у його поведінці і світобаченні. Для реконструкції духовного життя як багатогранного та складного феномену необхідно, зокрема, дослідити динаміку настроїв українського селянства, його ставлення до влади, трансформації традиційної культури в умовах “культурної революції”, масові релігійні та національно-церковні рухи тощо. Важливо також простежити реальне співвідношення соціальних і національних елементів у зазначених процесах. Дослідження історії українського народу у її духовно-культурному аспекті вимагає розширення джерельної бази насамперед за рахунок документів особистого походження та народнопоетичної творчості. Новий погляд на документи, що вийшли з надр державного апарату, також дозволить видобути додаткову інформацію для реконструкції духовно-культурних перетворень. Значні перспективи має метод усної історії, який ще рідко використовується в сучасній українській історіографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калакура Я.С. Українські історики на шляху до соборності національної історіографії // Вісник Київського Національного університету ім.Т.Шевченка: Історія.-К., 2001. - Вип.54-С.11;
2. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Український історичний журнал.- 1998.-№5.-С.30-39; 1999.-№1.-С.85-91;
3. Потульницький В.А. Україна і веселіття історія: історіософія світової та української історії XVII – XX століть.-К.,2002.-480 с.;
4. Колесник І.П. Українська історіографія (XVIII – XX століття).-К., 2000.-256 с.;
5. Кошур В.П., Кошур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій.-Чернівці, 1999.-520 с.;
6. Водотика С.Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, науково-організаційні та концептуальні основи функціонування: Автореф. дис. ... докт. іст. наук.-К.2001.-33 с.;
7. Богдашина О.М. Діяльність харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І.Багалія (1921-1934 рр.).-Х.,1994.-195 с.;
8. Парахіна М.Б. Діяльність етнологічних центрів Всеукраїнської Академії наук у 1920-х - на початку 1930-х років.: Автореф. ... дис. канд. іст. наук.-К.,2003;
9. Ясь О.В. Державницька традиція в українській зарубіжній історичній науці 1945-1991 рр.: Автореф. ... дис. канд. іст. наук.-К.,2000.-19 с.;
10. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография.-К.,1989.-С.446;
11. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. 1817-1885.-К., 1992.-С.48, 53, 65;
12. Балагутрак М. Микола Костомаров як попередник ідей французької школи історичної психології (школи “Анналів”) // Народознавчі зошити.-1996.-Зошит 4(10).-С.258;
13. Горленко В. Украинские легенды в французском журнале // Киевская старина.- 1888.- Май.-Т.XXI.-С.37-38;
- 14.Беляшевский Н. Вниманию фотографов-любителей // Киевская старина.-1896.-№6.-С.92,95;
15. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.-К., 1991.-Т.1.-С.LXVI;
- 16.Грушевський М. Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання // Україна.- 1925.- Кн.5.-С.9-12;

- 17.Ювілей академіка М.С.Грушевського. 1866-1926. Ювілейне засідання. Привітання.-К.,1927.-С.25-26; 18.Яворський М. Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке // Труды первой Всесоюзной конференции историков-марксистов. 28/ХІІ-1828 – 4 / I – 1929. Изд. 2-е.-М.,1930.-Т.1.-С.430-431; 19.Скубицкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист.-1930.-№17.-С.28-29; 32; 20.Ісаєвич Я.Україна давня і нова. Народ, релігія, культура.- Львів, 1996.-С.9; 21.Петров В. Місце фольклору в краєзнавстві // Етнографічний вісник.-1925.-Кн.1.-С.13; 22. Петров В. Старий і новий побут // Життя й революція.-1925.-№8.-С.41; 23.Гирич І. Наукова й літературна спадщина Михайла Грушевського: погляд сучасника // Пам'ять століть.-2001.-№2.-С.20-27; 24.Білий В. “Автобіографія чи спомин революції” // Етнографічний вісник.-1926.-Кн.2.-С.63; 25.Дмитрук Н. Збираймо матеріали про революцію // Селянський будинок.-1927.-№7-8.-С.20-29; 26.Криворотченко М. “До жовтневих роковин” // Краєзнавство.-1927.-№2.-С.2-4; 27.Касименко О.К. За нові успіхи українських істориків // Український історичний журнал.-1963.-№2.-С.21; 28.Шевченко Ф.П., Сарбей В.Г. Радянська історична наука на службі будівництва комунізму // Український історичний журнал.-1965.-№1.-С.6-8;13-14; 29.Шевченко Ф.П. Про суд історії // Український історичний журнал.-1967.- №2.-С.51-53; 30.Историография истории СССР (Эпоха социализма): Учебник.-М.,1982.-С.198; 31.Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах // Рідна школа.-1992.-№5-6.-С.88; 32.Шульгин О. Основні проблеми історії і життя // Записки НТШ ім.Шевченка. Т.СХХХVІ. Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889-1960). Праці історико-філософської секції. За ред.В.Янева.- Париж-Мюнхен, 1969.-С.159; 33.Янів В. Нарис української культури. Друге, скорочене видання.-Нью-Йорк, 1985.-96 с.; Янів В. Психологічні основи окциденталізму.-Мюнхен, 1996.- 205 с.; Янів В. Студії та матеріали до нової української історії.-Мюнхен, 1970.- С.330-333; 34.Українська душа.-К., 1992.-128 с.; 35.Штепа П. Московство, його походження, зміст, форми й історична тяглість. Вид. друге. Дрогобич, 1997.-337 с.; 36.Шлемкевич М. Загублена українська людина.- К., 1992.-С.81; 37.Ярмусь С. Духовність українського народу.- Вінніпег, 1983.- 227 с.; 38.Кабытов П.С., Козлов В.А., Литвак Б.Г. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения.- М., 1988.- С.3-5; 39.Исторична наука і сучасність (Матеріали “круглого столу”) // Український історичний журнал.-1988.-№8.- С.53, 55, 83-84; 40.Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // Український історичний журнал.-1990.-№11.- С.3-9; №12.-С.3-11; 41.Білокінь С. Про становище історичної науки в Україні // Український історик.-1990.- Ч.1-4(104-107).-Т.27.-С.143; 42.MEDIAEVALIA UCRAINICA: ментальність та історія ідей.-К.,1992.-Т.1; 43.Храмова В.Л. Целостность духовной культуры.-К., 1995.-С.199; 44.Нечитайло В.В. Українське селянство: важкий шлях до волі.-К.-Подільський,1995.-С.89-121; 45.Сарбей В.Г. За народознавчу історію України ! // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м.Харків, 15-17 листопада 1995 р.).- Х., 1995.-С.180-186; 46.Удод О.А. Історія: осягнення духовності.- К., 2001.- 192 с.; 47.Присяжнюк Ю.П. Українське селянство ХІХ – ХХ ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм.- Черкаси, 2002.- 120 с.; 48.Тарасенко О. На шляху до соціалізації української історичної науки // Сіверянський літопис.-2003.-№1.-С.213-217; 49.Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні ХVІ – ХVІІ ст.-К., 2002.-416 с.; 50.Потульницький В.А. Україна і весвітня історія: історіософія світової та української історії ХVІІ – ХХ століть.-К.,2002.-С.59; 51.Куделко С.М. СЕНСИБИЛИЗАЦИЯ: опыт расширения терминологического арсенала исторической науки // Категоріальний апарат історичної науки: Харківський історіографічний збірник.-Х., 2000.-Вип.4.-С.4-8.

О.Ю.Дан, В.В.Кривошея

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД В ДОСЛІДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Історична наука на рівні описовості дає більш–менш послідовну причинно-наслідкову лінію розвитку українського козацтва. Складніше з появою емпіричних досліджень, без яких вийти на філософське осмислення цієї проблеми неможливо. Уривковість джерельної бази ускладнює дослідження цієї проблеми, але і наявні джерела вимагають їх нового прочитання під кутом різних цивілізаційних підсистем і критеріїв. Цивілізаційний підхід відіграє важливу роль в осмисленні місця того чи іншого явища у всесвітній історії. Згідно п'ятирівневої класифікації Р.Уескотта пропонувану цивілізацію слід віднести до козацької (регіональної і локальної), української (національної), європейської (континентальної), світової (західної). Інші класифікації не дозволяють українське козацтво віднести до окремої цивілізації. Полишаючи кінцеве вирішення цього питання філософам, поглянемо на козацтво з точки зору методології цивілізаційного підходу, що дозволяє збагатити наші знання новими ракурсами погляду на вже відомі проблеми.

На прикладі існування українського козацтва (яке єдине в світі змогло створити свою державу) маємо можливість дослідження довгочасового існування і відтворення специфічної просторово–часової історичної цілісності, в якій сталі елементи переважають